

Roxana PRISACARIU

Romi și români, libertate de opinie și discriminare

I. Expunerea cazurilor

Limbajul *politically correct* în materie de minorități naționale și mai ales în chestiuni ce țin de incluziunea romilor¹ este cel mai des catalogat ca o formă de ipocrizie. Și, într-adevăr, poate fi. Nu strică însă să observăm și noi ceea ce François de la Rochefoucault în secolul al 17-lea, observa că „ipocrizia e omagiul pe care viciul îl aduce virtuții”. Altfel spus, însuși faptul că cineva face efortul să-și aleagă cuvintele dovedește existența unui standard de comportament pe care, chiar și formal, se străduiește să-l atingă. Limbajul corect în domeniul minorităților naționale este fundamentat pe prezumția că emițătorul respectă demnitatea umană și justiția, implicit egalitatea dintre oameni. Iar principiul egalității înseamnă și că fiecare are dreptul să-i fie respectată autonomia și specificul.

În articolul „Victor Ponta va întări politica de angajare a romilor în fabrici” postat la 29 martie 2013 pe site-ul oficial al Partidei Romilor Pro Europa (în continuare „Partida Romilor”)², autorul, Partida Romilor, face afirmația: „Într-o vizită oficială la Paris, premierul Victor Ponta a explicat jurnaliștilor francezi de la cotidianul Les Echos care sunt planurile României pentru a-i ține pe romi în țară (s.n.)”.

Un alt exemplu apare în interviul luat în primăvara acestui an de ziare.com deputatului Mădălin Voicu³. Aici parlamentarul este citat ca făcând afirmațiile: „Țiganul cerșește, trage de tine, fură de prin buzunare”, „Românii (...) au două defecte: sunt lași și trădători. Ceea ce țiganii nu sunt” și „Moldovenii sunt mai periculoși ca țiganii. În Moldova sunt situații critice în fiecare zi, incesturi, crime”.

II. Expunerea problemei: Suntem în prezența unor cazuri de discriminare?

Dacă prima declarație a trecut neobservată în spațiul public și nu a iscat niciun comentariu, din câte am putut constata, cea de a doua a stârnit întrebări privind caracterul ei discriminatoriu față de români, aspect judecat în contextul altor afirmații discriminatorii ale unor etnici români față de romi⁴. Însă și în acest caz, comentariile au privit doar aspectul

¹ Romii sunt în România recunoscuți ca și minoritate națională.

² (<http://www.partidaromilor.ro/politic/victor-ponta-va-intari-politica-de-angajare-a-romilor-in-fabrici-93>), vizitat la 24 iunie 2013. Un caz mai simplu, cel al afirmațiilor ce i-ar fi aparținut senatorului Damian Drăghici, așa cum apar acestea relatate în articolul „Senatorul Damian Drăghici: Sunt mulți țigani care ciordesc din fondurile europene” la adresa (<http://www.pesurse.ro/2013/04/22/senatorul-damian-draghici-sunt-multi-tigani-care-c/>), vizitat la 24 iunie 2013 : „(...) vreau să spun că sunt mulți țigani care ciordesc din fondurile europene”.

³ (<http://www.ziare.com/social/rromi/madalin-voicu-romanii-sunt-lasi-si-tradatori- ceea-ce-tigani-nu-sunt-1193659>), vizitat la 24 iunie 2013.

⁴ A se vedea și (<http://www.evz.ro/detalii/stiri/Mdlin-Voicu-Moldovenii-sunt-mai-periculoai-ca-romii-1003985.html>), (<http://hydepark.ro/articol/articol/de-la-o-romanca-lasa-si-tradatoare-catre-un-deputat->

discriminării față de români, nu și față de romi sau moldoveni. În ceea ce privește moldovenii, e posibil ca lipsa unei reacții speciale să se explice prin includerea tacită a acestei identități în cea de *român*.

Întrebarea pe care o formulez este dacă sunt aceste afirmații discriminatorii, care dintre ele sunt și, dacă da, cum se explică lipsa de reacție a societății față de actele discriminatorii ale romilor față de co-etnicii lor? Are Consiliului Național pentru Combaterea Discriminării (în continuare „Consiliu”) vreun rol în acest tablou?

Articolul propune variante de răspuns analizând cadrul juridic românesc în domeniul discriminării, mesajul, emițătorul, persoanele vizate și contextul mai larg în care s-au produs faptele⁵ analizate.

III. Cadrul juridic

Legislația românească pedepsește, așa cum se știe, faptele de discriminare prin O.G. nr. 137/2000⁶ care se completează cu cele ale Constituției României, în special art. 1 alin. (3)⁷, art. 4 alin. (2)⁸ și art. 6⁹, precum și cu cele ale Convenției europene a drepturilor omului (în continuare „Convenția”) ¹⁰, în special art. 14¹¹ și art. 1¹² din Protocolul 12¹³, prin intermediul

in-parlamentul-romaniei-1096.html), (<http://jurnalul.ro/editorial/suntem-lasi-tradatori-nerecunoscatori-643038>). (*html*, <http://www.presaonestilor.com/2012/10/12/dispute-interetnice-incendiar-pe-blogsfera-intre-romani-si-tigani-bloggerii-i-au-facut-zob-pe-tigani-inclusiv-pe-deputatul-madalin-voicu/>), (<http://www.napocanews.ro/2012/10/asa-zisul-consiliu-national-pentru-combaterea-discriminarii-uraste-tricolorul.html>), vizitat la 24 iunie 2013.

⁵ Noțiunea de „faptă” este folosită în sensul art. 15 din O.G. nr. 137/2000, adică de „comportament”.

⁶ O.G. nr. 137/2000 privind prevenirea și sancționarea tuturor formelor de discriminare, republicată (M.Of. nr. 99 din 8 februarie 2007).

⁷ „(3) România este stat de drept, democratic și social, în care demnitatea omului, drepturile și libertățile cetățenilor, libera dezvoltare a personalității umane, dreptatea și pluralismul politic reprezintă valori supreme, în spiritul tradițiilor democratice ale poporului român și idealurilor Revoluției din decembrie 1989, și sunt garantate”.

⁸ „(2) România este patria comună și indivizibilă a tuturor cetățenilor săi, fără deosebire de rasă, de naționalitate, de origine etnică, de limbă, de religie, de sex, de opinie, de apartenență politică, de avere sau de origine socială.”

⁹ „Art. 6. *Dreptul la identitate* – (1) Statul recunoaște și garantează persoanelor aparținând minorităților naționale dreptul la păstrarea, la dezvoltarea și la exprimarea identității lor etnice, culturale, lingvistice și religioase.

(2) Măsurile de protecție luate de stat pentru păstrarea, dezvoltarea și exprimarea identității persoanelor aparținând minorităților naționale trebuie să fie conforme cu principiile de egalitate și de nediscriminare în raport cu ceilalți cetățeni români”.

¹⁰ Legea nr. 30/1994 privind ratificarea Convenției pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale și a protocoalelor adiționale la aceasta convenție (M.Of. nr. 135 din 31 mai 1994).

¹¹ „Art. 14. *Interzicerea discriminării* – Exercițarea drepturilor și libertăților recunoscute de prezenta Convenție trebuie să fie asigurată fără nicio deosebire bazată, în special, pe sex, rasă, culoare, limbă, religie, opinii politice sau orice alte opinii, origine națională sau socială, apartenență la o minoritate națională, avere, naștere sau orice altă situație ”.

¹² Art. 1. *Interzicerea generală a discriminării* – (1) Exercițarea oricărui drept prevăzut de lege trebuie să fie asigurată fără nicio discriminare bazată, în special, pe sex, pe rasă, culoare, limbă, religie, opinii politice sau orice alte opinii, origine națională sau socială, apartenența la o minoritate națională, avere, naștere sau oricare altă situație.

art. 11 și 20 din Constituție¹⁴. Astfel se stabilește că dispozițiile Convenției au prioritate față de cele interne¹⁵, motiv pentru care criteriile de discriminare prevăzute expres în legislația românească se completează, chiar în cazul unei enumerări limitative din dreptul intern, cu cele din Convenție. În ramura dreptului administrativ, O.G. nr. 137/2000 reglementează identificarea și sancționarea la nivel contravențional a faptelor de discriminare indiferent de criteriu, de autor sau de victimă. Cele mai relevante dispoziții pentru analiza noastră sunt:

Orice comportament activ ori pasiv care, prin efectele pe care le generează, favorizează sau defavorizează nejustificat ori supune unui tratament injust sau degradant o persoană, un grup de persoane sau o comunitate față de alte persoane, grupuri de persoane sau comunități atrage răspunderea contravențională conform prezentei ordonanțe, dacă nu intră sub incidența legii penale [art. 2 alin. (4)].

Prevederile prezentei ordonanțe nu pot fi interpretate în sensul restrângerii dreptului la libera exprimare, a dreptului la opinie și a dreptului la informație [art. 2 alin. (8)].

Dispozițiile prezentei ordonanțe se aplică tuturor persoanelor fizice sau juridice, publice sau private, precum și instituțiilor publice (...) (art. 3).

Constituie contravenție, conform prezentei ordonanțe, dacă fapta nu intră sub incidența legii penale, orice comportament (...) care are ca scop sau vizează atingerea demnității ori crearea unei atmosfere de intimidare, ostile, degradante, umilitoare sau ofensatoare, îndreptat împotriva unei persoane, unui grup de persoane sau unei comunități și legat de apartenența acestora la o anumită rasă, naționalitate, etnie, religie, categorie socială sau la o categorie defavorizată ori de convingerile, sexul sau orientarea sexuală a acestuia (art. 15).

Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării (...) este autoritatea de stat în domeniul discriminării, autonomă, cu personalitate juridică, aflată sub control parlamentar și totodată garant al respectării și aplicării principiului nediscriminării, în conformitate cu legislația internă în vigoare și cu documentele internaționale la care România este parte (art. 16).

IV. Analiza mesajului

A. Importanța caracterului public al mesajului

Examinând mesajul din exemplele de mai sus, este de remarcat faptul că, în toate cazurile este vorba de afirmații făcute publice prin intermediul mass-mediei electronice. Caracterul public al mesajelor este o condiție indispensabilă: discriminarea privește viața publică¹⁶. Hotărârea Înaltei Curți de Casație și Justiție a anulat sancțiunea aplicată Președintelui României Traian Băsescu de către Consiliu pentru afirmația „știgancă împuțită” făcută în

(2) Nimeni nu va fi discriminat de o autoritate publică pe baza oricăruia dintre motivele menționate în paragraful 1”.

¹³ Legea nr. 103/2006 pentru ratificarea Protocolului nr. 12 la Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, adoptat la Roma la 4 noiembrie 2000 (M.Of. nr. 375 din 2 mai 2006).

¹⁴ G. Vrabie, M. Bălan, Organizarea politico-etatică a României, ed. a IV-a, revăzută și adăugită, Ed. Institutului European Iași, 2004, p. 145

¹⁵ A. Ciucă, Protecția internațională a drepturilor omului, Ed. Fundației Academice Axis, Iași, 2009, p. 37

¹⁶ A se vedea pentru aceeași temă și G. Andreescu, De la gafa președintelui Traian Băsescu la problematica discriminării, în Noua Revistă de Drepturile Omului nr. 3/2007, p. 21-34.

mediu privat și ulterior ajunsă la cunoștința publicului, fără însă a anula și identificarea faptei ca discriminare¹⁷.

B. Întră cazurile analizate sub incidența libertății de exprimare?

A doua întrebare formulată este dacă aceste afirmații intră sub incidența liberei exprimări, a dreptului la opinie sau a dreptului la informație, așa cum sunt ele garantate de Constituția României¹⁸ și de Convenția europeană a drepturilor omului¹⁹.

Având în vedere că dreptul la informație acoperă accesul la informațiile disponibile, precum și la sursele generale de informare²⁰, aspecte care nu fac obiectul cazurilor analizate aici, voi limita cercetarea doar la libertatea de exprimare sub forma libertății de opinie în sensul de libertate de a exprima puncte de vedere sau de a face declarații personale asupra unui eveniment sau situații. Opiniile sunt judecați de valoare subiective și nu sunt susceptibile de probațiune, în sensul probei verității²¹.

Atât Constituția României, cât și jurisprudența Curții de la Strasbourg subliniază faptul că libertatea de exprimare nu acoperă faptele de discriminare, mai ales rasială. Altfel spus, discursul care promovează sau conține elemente de discriminare rasială nu intră sub incidența

¹⁷ Din păcate hotărârea nu este disponibilă pe paginile oficiale ale instanței, (www.scj.ro) sau (www.iccj.ro). A se vedea (http://www.bbc.co.uk/romanian/news/story/2008/05/080515_basescu_cncd-shtml), vizitat la 25 iunie 2013.

¹⁸ Art. 30. *Libertatea de exprimare* – (1) Libertatea de exprimare a gândurilor, a opiniilor sau a credințelor și libertatea creațiilor de orice fel, prin viu grai, prin scris, prin imagini, prin sunete sau prin alte mijloace de comunicare în public, sunt inviolabile.

(2) Cenzura de orice fel este interzisă. [...]

(6) Libertatea de exprimare nu poate prejudicia demnitatea, onoarea, viața particulară a persoanei și nici dreptul la propria imagine.

(7) Sunt interzise de lege defăimarea țării și a națiunii, îndemnul la război de agresiune, la ură națională, rasială, de clasă sau religioasă, incitarea la discriminare, la separatism teritorial sau la violență publică, precum și manifestările obscene, contrare bunelor moravuri.

(8) Răspunderea civilă pentru informația sau pentru creația adusă la cunoștință publică revine editorului sau realizatorului, autorului, organizatorului manifestării artistice, proprietarului mijlocului de multiplicare, al postului de radio sau de televiziune, în condițiile legii. Delictelor de presă se stabilesc prin lege.

Art. 31. *Dreptul la informație* – (1) Dreptul persoanei de a avea acces la orice informație de interes public nu poate fi îngrădit.

(4) Mijloacele de informare în masă, publice și private, sunt obligate să asigure informarea corectă a opiniei publice” (s.n.).

¹⁹ Art. 10. *Libertatea de exprimare* – (1) Orice persoană are dreptul la libertate de exprimare. Acest drept include libertatea de opinie și libertatea de a primi sau a comunica informații ori idei fără amestecul autorităților publice și fără a ține seama de frontiere. Prezentul articol nu împiedică Statele să supună societățile de radiodifuziune, cinematografie sau televiziune unui regim de autorizare.

(2) Exercițarea acestor libertăți ce comportă îndatoriri și responsabilități poate fi supusă unor formalități, condiții, restrângeri sau sancțiuni prevăzute de lege care, într-o societate democratică, constituie măsuri necesare pentru securitatea națională, integritatea teritorială sau siguranța publică, apărarea ordinii și prevenirea infracțiunilor, protecția sănătății, a moralei, a reputației sau a drepturilor altora, pentru a împiedica divulgarea informațiilor confidențiale sau pentru a garanta autoritatea și imparțialitatea puterii judecătorești.”

²⁰ A se vedea Curtea Europeană a Drepturilor Omului, cauza *Z. v. Austria*, 1988.

²¹ A se vedea Curtea Europeană a Drepturilor Omului, cauzele *Lignes*, 1986; *Jerusalem c. Austria*, 2001; *Dichand și Alții c. Austria*, 2002; *Dalban c. Romania*, 1999.

protecției oferite de libertatea de exprimare²². Ca și concept, discriminarea rasială acoperă distincțiile nejustificate pe criteriile: rasă, culoare, limbă, origine națională, apartenență la o minoritate națională²³.

Ca urmare, în măsura în care s-ar dovedi caracterul discriminatoriu pe considerente precum cele de mai sus, opiniile exprimate nu ar fi protejate de dreptul fundamental la libera exprimare a opiniei.

C. Este mesajul discriminatoriu?

Sunt însă mesajele reproduse mai sus discriminatorii? Le voi analiza pe rând:

1. Din exemple de posibile afirmații discriminatorii aparținând unor persoane rome față de membrii propriei etnii, am ales declarația Partidei Romilor reprodusă anterior întrucât ideea unei trăsături discriminatorii a mesajului pare exagerată. Într-adevăr, nu au existat semnale că cineva suspectează declarația de un astfel de conținut. Totuși, voi arăta că o astfel de interpretare este posibilă.

Declarația Partidei Romilor constă în relatarea unui interviu pe care Primul ministru al României l-ar fi acordat unor ziariști. În cadrul acestei relatări, autorul menționează o pretinsă intenție a Guvernului României de „a-i ține acasă pe romi”. Aceasta ar fi o măsură efectivă de restrângere a libertății de circulație pe criteriul etniei sau apartenenței la o minoritate națională, și deci ar fi discriminatorie. Cineva ar putea argumenta că este vorba despre exprimarea unei opinii, a unui punct de vedere subiectiv: autorul presupune că măsurile avute în vedere de premier ar urmări nu doar creșterea angajării romilor, ca măsură specială de incluziune, ci „ținerea lor acasă”. Având în vedere că se relatează un interviu acordat unor ziariști străini, s-ar mai putea specula că expresia se referă la exercitarea dreptului romilor la liberă circulație în străinătate, cel mai probabil în cadrul Uniunii Europene. Cum tonul articolului este însă neutru, chiar nuanțat pozitiv față de măsurile de incluziune relatate, s-ar putea pretinde că ideea „să-i țină acasă pe romi”, pare și ea legitimă, împrumutând din legitimitatea măsurilor speciale de incluziune în domeniul angajării. Ar fi relevant să decelăm opinia Partidei Romilor față de afirmația studiată. Din context nu reiese nicio poziție critică a autorului față de faptele oficiale ar urmări ținerea romilor acasă. De aici s-ar deduce că scopul urmărit de autorul articolului este de a informa despre măsurile de incluziune luate de guvern. Dacă autorul consideră ca subînțeles că păstrarea în țară, în mod special, a romilor este un interes legitim, atunci acesta face o distincție pe criteriul etnic în raport cu exercițiul dreptului la libera circulație.

Cum autorul nu furnizează niciun fel de justificare care să răspundă la întrebarea „de ce ar trebui ținuți romii acasă?”, cineva ar putea conchide că lipsa unei delimitări a autorului de un asemenea scop reflectă o atitudine discriminatorie, pe care o induce opiniei publice.

Dar nu exprimă oare argumentele de mai sus și concluzia o speculație menită să găsească intenții discriminatorii acolo unde nu sunt? Dacă da, atunci este de menționat că acest mod de a gândi a stat la baza hotărârii Colegiului director al CNCD, din data de 17 octombrie 2011, de sancționare cu avertisment a președintelui Traian Băsescu, pentru declarația următoare:

Diplomația are și ea limitele ei. Spre exemplu, nu poți să-i spui finlandezului „nu e adevărat, țigani nu au fost în centru la Helsinki și nu au cerșit”. (...) Ce poate să facă diplomația când guvernul constată că țigani cerșesc agresiv, au început să fure prin autobuze, ce poate să

²² A se vedea Curtea Europeană a Drepturilor Omului, cauza *Kuhnen c. Germania*, 1998.

²³ A se vedea definiția din art. 1 al Convenției pentru eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială (<http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cerd.pdf>), vizitat la 25 iunie 2013.

facă diplomația, pentru că acolo este reacția unei opinii publice și orice guvern se uită în primul rând la opinia publică la el²⁴.

Dincolo de lungimea spuselor și tăria cuvintelor, între declarațiile Partidei Romilor și ale președintelui există o analogie de esență. În ambele cazuri s-a răspuns unui interviu. Temele sunt de interes public – de fapt, chiar aceeași temă. Și în primul exemplu, și în al doilea, mesajul este neutru și informativ, în sensul că descrie o situație prezentată de terți drept fapt – guvernul are planuri de limitare a liberei mișcări a romilor, țigani cerșesc agresiv. În ambele are consistență argumentul că autorul nu s-a distanțat față de ideile vehiculate. Tonul afirmațiilor pare că ar legitima, și într-o situație, și-n cealaltă, iar atitudinile despre care se vorbește: romii ar trebui ținuți acasă, respectiv orice guvern trebuie să se uite la opinia publică pe care o reprezintă.

Analogia se păstrează și în alte detalii. Autorii opiniei majoritare din hotărârea nr. 410 din data de 17 octombrie 2011²⁵ privitoare la declarația președintelui Traian Băsescu, nu au afirmat că acesta ar fi intenționat să aducă atingere demnității romilor. Dar chiar fără intenție, au susținut ei, comportamentul discriminatoriu trebuie sancționat în sensul O.G. nr. 137/2000. Ei au atribuit președintelui intenția de a generaliza enunțurile despre țigani, deși nimic nu motiva o astfel de speculație privind „gândirea sa reală” în materie. Exact la fel, nu are rost să se speculeze asupra opiniei Partidei Romilor despre legitimitatea păstrării în țară a romilor.

Declarația președintelui din 17 octombrie 2011 și sancționarea ei au primit o amplă atenție mediatică. Susținerile Partidei Romilor postate la 29 martie 2013 par să-i fi lăsat indiferenți până și pe activiștii preocupați de fenomenul discriminării. Ipoteza mea este că diferența a fost făcută și datorită identității etnice a emițătorilor, ceea ce introduce distincția importantă dintre discriminarea simetrică și cea asimetrică. Acest aspect va reieși mai clar din următorul exemplu.

2. Analiza afirmațiilor făcute de deputatul Mădălin Voicu în interviului dat site-ului ziare.com, din punctul de vedere al conținutului discriminatoriu al mesajului, pare mult mai facilă. Și în cazul acestor declarații distincția pe criteriu etnic între romi și români este directă, la fel ca și cea dintre romi și moldoveni. Opiniile deputatului sunt ofensatoare pentru toate cele trei grupuri de persoane la care se referă în mod abstract și general, fără vreo justificare care să poată fi eventual analizată din perspectiva temeiniciei sale. De aceea opinez că mesajul în sine are toate caracteristicile unui discurs discriminatoriu.

V. Subiectul activ: emițătorul

În unele sisteme juridice drepturile omului se aplică în mod direct doar în raporturile verticale dintre autoritățile publice și locuitori și indirect raporturilor orizontale dintre particulari, în considerarea faptului că statul și autoritățile publice sunt titularii obligațiilor ce decurg din aceste norme²⁶.

În concepția românească este clar că pot fi autori ai unor fapte de discriminare atât subiectele de drept public, cât și cele de drept privat, fie ele persoane fizice sau juridice. O.G. nr. 137/2000 sancționează faptele de discriminare indiferent de autor. Cu toate acestea, analiza raporturilor autorilor declarațiilor cu grupurile etnice la care se referă completează ima-

²⁴ G. Andreescu, O nouă sancționare a domnului Traian Băsescu de către CNCD. Exercițiul libertății de exprimare în dezbaterile politice pentru romi, în Noua Revistă pentru Drepturile Omului nr. 4/2011.

²⁵ Hotărârea CNCD cu privire la declarații publice ale domnului Traian Băsescu, în Noua Revistă pentru Drepturile Omului nr. 4/2011.

²⁶ A. Auer ș.a., supra nota 22, p. 9.

ginea episoadelor de care vorbim. Acestea, la rândul lor, pot contribui la cunoașterea cât mai completă a fenomenului discriminării rasiale în România de astăzi.

În primul caz, autorul declarației este o persoană juridică de drept privat, Partida Romilor, reprezentanta oficială a etnicilor romi la nivel etatic. Legitimitatea calității de reprezentant a Partidei Romilor este, pe de o parte, izvorâtă și consolidată prin alegerile generale și, pe de altă parte, fragilizată prin dispozițiile electorale care îi creează un statut privilegiat în raport cu alte organizații ale persoanelor aparținând minorității rome și o privează astfel de autoritatea care rezultă de obicei din câștigarea unei curse electorale corecte²⁷.

În al doilea caz, autorul declarației este o persoană fizică, Mădălin Voicu, deputat al Partidului Social Democrat, a cărui auto-identificare ca și etnic rom este notorie, fiind întărită inclusiv în interviul citat. Și Mădălin Voicu ar putea fi considerat reprezentant al etnicilor romilor cel puțin datorită apartenenței sale la această etnie și istoriei sale de deputat al Partidei Romilor în legislatura 1996-2000. Mădălin Voicu reprezintă însă, din 2000, un partid național, fără afiliere etnică specială. Ceea ce nu înseamnă că, din punctul de vedere al membrilor minorităților naționale, aceste partide nu pot fi identificate ca partide etnice românești, atât timp cât ponderea altor etnii între membrii marcanți rămâne nesemnificativă.

În legislatura curentă, trei parlamentari s-au auto-identificat ca aparținând etniei romilor, Nicole Păun – deputatul Partidei Romilor, Mădălin Voicu, deputat PSD și Damian Drăghici, senator PSD. Deși este public disponibilă și o opinie a acestuia din urmă, opinie ce ar merita analizată în contextul de față²⁸, analiza se limitează la cele două cazuri enunțate, pentru a evita redundanța.

Astfel, în ambele exemple autorii faptelor sunt, nu doar romi, ci unii din reprezentanții cei mai legitimi ai romilor cetățeni români – dacă avem în vedere criteriul specific științelor politice și a dreptului public, conform cărora legitimitatea calității de reprezentant rezultă din alegeri.

Voi reveni asupra relevanței calificării subiectului activ cu ocazia analizării contextului social în care s-au exprimat opiniile analizate.

VI. Subiectul pasiv: victima

În articolul Partidei Romilor, victime ale eventualei discriminări în interpretarea uneori excesivă a CNCD sunt persoanele care se auto-identifică drept romi, chiar dacă și primul ministru ar putea să se simtă calomniat de prezumția că politica de incluziune pe care o duce guvernul său ar fi motivată de dorința de a limita libera circulație a unor cetățeni români pe criteriul etnic.

În interviul acordat de Mădălin Voicu, victimele discriminării sunt romii, românii și moldovenii. Cât privește criteriul discriminării acestora din urmă, nu este clar dacă este vorba de originea etnică sau de naționalitate.

²⁷ Acest aspect a fost dezbătut atât în cadrul Noii Reviste pentru Drepturile Omului, cât și al Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale.

²⁸ A se vedea (<http://www.pesurse.ro/2013/04/22/senatorul-damian-draghici-sunt-multi-tigani-care-c/>), vizitat la 24 iunie 2013 .

A. Discriminare simetrică sau asimetrică?

Dispozițiile interne românești și internaționale privind discriminarea au construit un standard legal care apără în mod simetric femeile și bărbații, membrii minorităților etnice și pe cei ai majorității, persoanele religioase sau ateii deopotrivă.

Doctrina a dezvoltat conceptul de discriminare simetrică pentru a se referi în fapt la protecția egală asigurată de normele anti-discriminare tuturor persoanelor, indiferent de categorie sau grup. Dacă analizăm discriminarea pe criteriul genului/sexului, aceasta e simetrică dacă normele juridice protejează în mod egal bărbatul și femeia, iar în cazul discriminării pe criteriul rasial sau etnic, discriminarea simetrică are ca efect protecția egală împotriva discriminării a maghiarilor, românilor sau romilor²⁹, spre exemplu.

Discriminarea este asimetrică atunci când norma juridică interzice doar discriminarea în relație cu un anumit grup sau situație³⁰. În acest caz, ar fi interzisă discriminarea pe criteriul gen numai față de femei, nu și față de bărbați, iar cea pe criteriul etnic, numai față de romi sau maghiari, nu și față de români. Acești autori³¹ susțin că protecția normelor anti-discriminare este „rezervată persoanei pe motivul apartenenței sale la un grup determinat, care în decursul istoriei a făcut obiectul discriminării și îl face și astăzi”. Pentru acest motiv normele despre care vorbim s-ar aplica în mod asimetric pentru a proteja minoritățile etnice mai mult decât majoritatea; în general, persoanele aparținând categoriilor defavorizate, și mai puțin restul indivizilor³².

Această perspectivă, întâlnită și în domeniul discriminării pe bază de dizabilitate³³, orientare sexuală sau a celei rasiale, este mai răspândită în cadrul studiilor privind discriminarea de gen, domeniu în care opinia se sprijină și pe prevederile convenției internaționale care protejează doar femeile, nu și bărbații, de tratamentele bazate pe distincții arbitrare, injuste și/sau nejustificate³⁴. Filozoful Lawrence Blum³⁵, profesor la Universitatea Massachusetts,

²⁹ Exemplele sunt adaptate societății românești.

³⁰ C. Tobler, *Indirect Discrimination*, Intersentia, 2005, p. 52.

³¹ J.P. Muller, *Die Diskriminierungsverbote nach Art. 8 Abs. 2 der neuen BV*, în *Die neue Bundesverfassung. Konsequenzen für Praxis und Wissenschaft*, Zimmerly U (Vlg.) Berne 2000, p. 103-131; S. Besson, *L'égalité horizontale: l'égalité de traitement entre particuliers: des fondements théoriques au droit privé suisse*, Fribourg Suisse: Ed. universitaires, 1999; K. Henrard, *Boosting Positive Action: The Asymmetrical Approach towards Non-Discrimination and Special Minority Rights*, 2011, Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (<http://www.zaoerv.de/>), p. 389; L. Blum, *Moral Asymmetry: a Problem for the Protected Categories Approach*, *Lewis & Clark Law Review*, Vol. 16:2 2012, p. 655; D. Otto, *International Human Rights Law: Towards Rethinking Sex/Gender Dualism and Asymmetry* (November 20, 2012). Forthcoming in *A Research Companion to Feminist Legal Theory*, M. Davies, V. Munro (eds.), Ashgate 2013; U of Melbourne Legal Studies Research Paper No. 620 (<http://ssrn.com/abstract=2178769>).

³² Jurisprudența Tribunalului Federal elvețian s-a înscris în acești parametri în ultimul deceniu al secolului XX.

³³ A se vedea UK Initial Report on the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, septembrie 2011 (<http://odi.dwp.gov.uk/docs/disabled-people-and-legislation/uk-initial-report.pdf>), punctul 54, vizitat la 24 iunie 2013.

³⁴ M.A. Freeman, C. Chinkin, B. Rudolf (eds.), *The UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, Oxford University Press, 2012. O idee similară poate fi găsită în dreptul comercial englez. În acest cadru, constrângeri asimetrice pot fi impuse acelor firme care dețin cvasi-monopolul unui segment de piață pentru a încuraja intrarea altor firme, spre exemplu după privatizarea unei întreprinderi de stat ce deținea monopolul în respectivul domeniu; J. Bouckaert,

pune problema pertinentei unei abordări asimetrice în domeniul discriminării rasiale, pornind de la constatarea unei protecții asimetrice împotriva discriminării pe criteriul orientării sexuale a homosexualilor față de heterosexuali.

Justificarea discriminării asimetrice pornește, așa cum am văzut, de la analiza scopului măsurilor anti-discriminatorii. În acele sisteme juridice³⁶ în care sunt reglementate distinct atât principiul egalității, cât și cel al non-discriminării, simplul fapt al adoptării ambelor principii argumentează intenția legiuitorului de a asigura, prin intermediul non-discriminării, o protecție specială, dincolo de ceea ce s-ar putea obține oricum pe baza egalității de tratament. Cred că această argumentare este pertinentă în cadrul sistemelor juridice respective. Dreptul românesc însă, chiar completat cu dispozițiile Convenției și ale Directivei Rasiale, leagă întru-totul non-discriminarea de egalitate, neexistând, după câte am putut observa, vreun motiv pentru a separa non-discriminarea de egalitate. Apreciez, pe de altă parte, pertinenta observațiilor profesorului L. Blum, din perspectiva sa mai degrabă morală decât juridică:

Discriminarea împotriva negrilor nu este echivalentă moral cu discriminarea împotriva albilor, în contexte identice. (...) Dacă o formă de discriminare constituie un tipar, în timp ce cealaltă este rară, fiecare caz din primul tip poartă un înțeles social infuzat în tiparul discriminatoriu. Când o persoană homosexuală este discriminată, persoana este conștientă că este membră a grupului deseori discriminat și asta implică, de regulă, un mai puternic sentiment de vulnerabilitate socială, descurajare și pierdere a încrederii decât în rarele cazuri de discriminare împotriva heterosexualilor. (...)

Având în vedere că genurile și rasele (sic!) sunt diferit poziționate social, au istorii foarte diferite ca grupuri și (parțial ca rezultat) au diferite sensuri sociale atașate acțiunilor ce le afectează, ele sunt în mod diferit vulnerabile la variatele (multiple) rele ale discriminării³⁷ (t.n.).

L. Blum propune în consecință ca formulările juridice *discriminare pe criteriul genului/sexului*, respectiv *pe criteriul rasial* să fie înlocuite cu unele care recunosc asimetria, precum *discriminare împotriva femeilor*, *discriminare împotriva bărbaților*, *discriminare împotriva mexicanilor-americieni* sau *discriminare împotriva albilor*.

Ideea de protecție asimetrică nu este totuși îmbrățișată cu entuziasm în domeniul discriminării rasiale sau etnice fiindcă, spre deosebire de gen sau dizabilitate, identitatea etnică s-a dovedit a fi de cele mai multe ori multiplă și potențial instabilă. Etnia, mai ales, nu mai e considerată astăzi doar un „dat”, ci și un „construct”, fiind sensibilă la politicile publice și la mediul social, în general. În acest context, conceptualizarea unor măsuri antidiscriminatorii față de „romi” sau „români” presupune esențializarea acestor caracteristici fluide și poate conduce la consolidarea diferențelor inter-etnice³⁸.

În domeniul juridic, ideea de asimetrie a fost analizată și cu privire la protecția sporită asigurată de legislația anti-discriminare mai cu seamă prin măsurile speciale, pozitive, menite să asigure egalitatea efectivă pentru minoritățile defavorizate³⁹.

H. Degryse, T. van Dijk, (2013), Bertrand Competition with an Asymmetric No-discrimination Constraint, *The Journal of Industrial Economics*, 61: 62–83 (doi: 10.1111/joie.12011).

³⁵ L. Blum, Moral Asymmetry: a Problem for the Protected Categories Approach, *Lewis & Clark Law Review*, Vol. 16:2 2012, p. 655.

³⁶ A. Auer, *supracit.*, nota 22, p. 9.

³⁷ L. Blum, *supracit.*, nota 32, p. 650, 655.

³⁸ W. Kymlicka, *Multicultural Odysseys*, Oxford University Press, 2007, p. 299.

³⁹ K. Henrard, *supra* nota 28, p. 389; C. J. van de Heyning, Is It Still a Sin to Kill a Mockingbird? Remedying Factual Inequalities through Positive Action – What Can Be Learned from the US Supreme Court and the European Court of Human Rights Case Law, *EHRLR* 3 (2008), p. 356, 380;

Dintr-o perspectivă apropiată mă întreb dacă nu cumva apartenența subiectului pasiv (victima) la grupul majoritar și dominant totodată, și/sau a celui activ (autorul) la un grup vulnerabil nu este responsabilă de lipsa de reacție a publicului și a autorității competente față de aceste declarații. În contextul legislației românești antidiscriminare sunt virtual protejate împotriva discriminării în mod simetric persoanele și grupurile, indiferent că aparțin minorităților etnice sau majorității, ori că sunt sau nu recunoscute oficial ca vulnerabile sau defavorizate din punct de vedere social. Cu toate acestea, cazurile de aplicare efectivă a normelor anti-discriminare pentru fapte comise de membri ai grupurilor defavorizate social (mai degrabă romi decât maghiari) față de cei ai majorității nu sunt ușor de identificat, fiind posibil ca practica organelor jurisdicționale să reacționeze la discriminare în mod asimetric, deși legislația asigură o protecție simetrică. Cercetările ulterioare ar putea lămuri acest aspect pentru România. Argumentul discriminării asimetrice însă nu ne este de mare folos pentru a înțelege pasivitatea față de discriminarea romilor de către romi, în mod poate paradoxal, tot pe criteriu etnic.

B. Există discriminare în cazul afirmațiilor cu caracter general, care nu vizează persoane concrete?

Caracteristică normelor anti-discriminare românești este posibilitatea de a se identifica și sancționa fapte de discriminare în lipsa unei sau mai multor victime determinate ca subiecți pasivi, persoane fizice sau juridice. Nu doar că organul administrativ jurisdicțional, Colegiul director al Consiliului, se poate autosesiza, depășind obstacolul pe care l-ar reprezenta pasivitatea eventuală a victimei/victimelor în a se constitui ca petenți, însă, odată autosesizat, Colegiul nu este ținut să identifice o victimă determinată. Astfel, pot fi sancționate ca fapte de discriminare opinii exprimate la modul general, de tipul celor pe care le analizează articolul⁴⁰.

În astfel de cazuri nu se poate identifica, în opinia mea, un subiect juridic pasiv fiindcă declarațiile se referă la *romi/țigani*, *români* sau *moldoveni*, niciuna din aceste grupuri neavând personalitate juridică, ci existând doar ca realități sociale⁴¹. Cu toate acestea, victime pot fi considerate atât grupul social discriminat: romii, românii sau moldovenii, fiecare dintre membrii săi, precum și societatea în ansamblu, deoarece faptele de discriminare atacă justiția⁴² ca valoare socială, juridică.

VII. Contextul

A. Are importanță contextul?

Dacă prin context înțelegem cadrul social în care se produce un fapt juridic, atunci normele juridice nu pot fi detașate de contextul social în care își produc efectele și pe care au

C. McCrudden, *Theorising European Equality Law*, în: C. Costelloy, E. Barry (eds.), *Equality in Diversity: The New Equality Directives*, 2003, 18. A se vedea de asemenea S., Besson, *Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Never Shall the Twain Meet?*, HRLR 8 (2009), 647, 671 ș.a.

⁴⁰ A se vedea, de exemplu, hotărârea nr. 171 din 9 aprilie 2013 a Colegiului director al Consiliului despre care se amintește în E-news CNCD nr. 8/2013 (http://www.cncd.org.ro/files/file/E-news%20CNCD%20nr_%208.pdf), vizitat la 26 iunie 2013.

⁴¹ Pentru alte exemple de hotărâri CNCD care nu identifică un subiect juridic pasiv. (http://www.cncd.org.ro/files/file/E-news%20CNCD%20nr_%208.pdf), vizitat la 24 iunie 2013.

⁴² Înțeleg „justiția socială” în sensul de „protecție a celor mai vulnerabili”, așa cum o definește Carlo Focarely (C. Focarely, *International Law as Social Construct*, Oxford University Press, 2012, p. 3).

rolul de a-l ordona. Cu siguranță scopul normelor anti-discriminare este tocmai de a ajuta la identificarea, din contextul social, a acelor comportamente care le contravin, contribuind la limitarea frecvenței acestora.

Dacă prin context înțelegem relațiile de putere dintre diverși actori sociali, atunci autoritățile jurisdicționale trebuie să aplice normele juridice indiferent de context. Mai mult, drepturile omului, domeniu din care face parte și legislația anti-discriminare, sunt menite de regulă să protejeze pe cel mai slab: individul în fața autorităților publice, minoritatea în fața majorității etc., funcționând ca o contrapondere proiectată să echilibreze balanța forțelor sociale.

B. Ce este discriminarea instituțională/structurală/sistemică? Dar cea endemică?

Deși justiția socială⁴³ este un obiectiv al majorității societăților contemporane, ea rămâne mai peste tot un ideal. Persoane defavorizate, pentru care egalitatea de șanse e iluzorie în multe domenii, există peste tot. Însă, atunci când diferențele de natură economică, educativă etc. se suprapun peste altele mai degrabă inerente persoanei, atunci acestea se întăresc reciproc. Asemenea caracteristici imposibil sau dificil de schimbat sunt genul/sexul, culoarea, etnia, limba, religia⁴⁴. În lipsa unor politici contrare, relațiile sociale se „pietrifică”, „înfundând” căile care permit individului să speră că prin muncă perseverentă își poate atinge idealul social personal. Democrația se sprijină, printre altele, pe această particularizare a idealului care, în măsura în care rămâne tangibil, scade apetitul revoluționar ce transformă indivizii în mase⁴⁵.

Dimpotrivă, plafonarea parcursului social ideal pentru comunități întregi de persoane care se aseamănă pe criterii precum cele amintite, se traduce în fenomenul complex al discriminării sistemice, structurale sau instituționale. Discriminarea structurală rezultă din concepții, opinii și judecăți de valoare profund înrădăcinate într-o societate dată sau din tipare și structuri sociale, culturale și economice⁴⁶. Discriminarea structurală „privește consecințele unui set de instituții, dacă acest set putea fi ales altfel sau poate fi schimbat pe viitor de noi acționând ca un corp colectiv”⁴⁷.

Celebrul raport în cazul anchetei decesului lui Stephen Lawrence din Marea Britanie definește rasismul instituțional ca:

„Eșecul colectiv al unei organizații de a asigura un serviciu potrivit și profesional oamenilor din cauza culorii, culturii sau originii lor etnice. Acesta poate fi detectat sau observat în procese, atitudini sau comportamente care ajung să fie discriminatorii prin prejudecăți inconstiente, ignoranță, nechibzuință sau stereotipii rasiste ce dezavantajează persoanele de etnie minoritară. Ea persistă datorită eșecului organizației de a recunoaște și răspunde deschis și adecvat existenței și cauzelor sale prin politici, exemple și conducere. Fără recunoaștere și

⁴³ Folosesc noțiunea de „justiție socială” din perspectiva lui John Rawls pentru care aceasta se referă la „structura de bază a societății, la modul în care instituțiile sociale importante – structura politică și principalele acorduri economice și sociale – distribuie drepturile fundamentale și datoriile și determină împărțirea avantajelor ce rezultă din cooperarea socială” (a se vedea *J. Rawls, A Theory of Justice*, Harvard University Press, 2005, p. 7).

⁴⁴ *G. Andreescu, Națiuni și minorități*, Ed. Polirom, Iași, 2004

⁴⁵ Alexis de Tocqueville explică pe larg fenomenul în lucrarea sa *Despre Democrația în America*, apărută la editura Humanitas în traducere românească.

⁴⁶ *C. Tobler*, supracit., nota 27, p. 62.

⁴⁷ *A. Somek*, Rationalität und Diskriminierung. Zur Bindung der Gesetzgebung an das Gleichheitsrecht, Vienna & New York: Springer 2001 [Rationality and Discrimination: A Theory of Equal Protection Review], p. 180.

acțiune pentru a elimina asemenea rasism, el poate triumfa ca parte a etosului sau culturii organizației. Discriminarea instituțională este o boală corozivă⁴⁸”.

Discriminarea structurală există deseori independent de intențiile sau chiar de conștientizarea indivizilor, chiar și a victimelor sale. Indivizii nu trebuie să facă vreo alegere pentru a acționa de manieră rasistă⁴⁹. Deseori discriminarea instituțională este văzută drept comportament normal, obișnuit⁵⁰. Pe lângă interdicția discriminării, principalele instrumente în acest context sunt măsurile pozitive de promovare a egalității și cele speciale, ce formează uneori împreună un tratament preferențial.

Dacă discriminarea structurală, instituțională sau sistemică e aceea care se insinuează în instituțiile sociale și etatice, conceptul de discriminare endemică surprinde stereotipurile de gândire și comportament împărtășite de o mare parte a membrilor societății, independent de structura sa instituțională⁵¹.

Însă atât discriminarea structurală, cât și cea endemică sunt uneori criticate dintr-o perspectivă juridică fiindcă, așa cum argumentează Carol Lee Bacchi, „făcând totul „structural”, devine mai dificil să găsești persoana responsabilă de discriminare și relațiile de putere care instituie și mențin sistemul organizațional inechitabil devin mai dificil de identificat”⁵² (t.n.).

C. Putem vorbi de discriminare instituțională în România?

Politica europeană de incluziune a romilor pornește de la recunoașterea existenței dezavantajului structural în care se află romii în țările Uniunii Europene și a persistenței discriminărilor față de romi pe continentul nostru⁵³, iar existența discriminării instituționale în România este recunoscută în mod oficial⁵⁴, cel puțin la nivel declarativ.

Cum nu am la dispoziție o cercetare detaliată asupra formelor de manifestare a discriminării instituționale sau endemice față de romi în România, mă voi mulțumi să constat că există suficiente indicii care să sugereze că o analiză comprehensivă pe această temă ar putea fi utilă. Odiștea legislativă a inițiativelor de interzicere a termenului de *rom*, începând de la Memorandumul Ministrului Afacerilor Externe nr. H(03) 169 din 31 ianuarie 1995 care prevedea folosirea termenului de *țigan* în documentele oficiale, urmat de cel din 2000 ce impunea denumirea de *rrom*, la care se adaugă în 2008 și în 2010 (*inițiativa Prigoană*) două inițiative legislative cu același scop, precum și recenta inițiativă de revizuire constituțională, creionează o atitudine instituțională relativ defazată de politica de incluziune promovată de alte ministere. Dacă adăugăm și votul favorabil *inițiativei Prigoană* din 2010 dat de Comisiile de drepturile omului și de egalitate de șanse din cele două Camere, precum și avizul

⁴⁸ (<http://www.runnymedetrust.org/uploads/publications/pdfs/StephenLawrenceInquiryReport-2009.pdf>), p. 14, vizitat la 25 iunie 2013.

⁴⁹ L. Knowles, K. Prewitt, *Institutional Racism in America*, 1968, Englewood Cliffs: Prentice Hall, apud. Pavi Gynther, *On the Doctrine of Systemic Discrimination and its Usability in the Field of Education*, *International Journal on Minority and Group Rights* 10/2003.

⁵⁰ A. Somek, *supracit.*, nota 41, p. 180.

⁵¹ S. Besson, *supracit.*, nota 28.

⁵² Apud. P. Gynther, *supra cit.*, nota 43, p. 48- 49.

⁵³ European Commission Communication no. 8727/6.04. 2011 and EU Council Conclusions from 19 mai 2011: „An EU Framework for national Roma integration strategies up to 2020” (www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ), vizitat la 24 iunie 2013.

⁵⁴ A se vedea, de exemplu, Raportul Oficiului Național pentru Romi privind implementarea Strategiei de îmbunătățire a situației Romilor, aprilie 2002 (<http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.pdf?type=pdf&serial=1046446920802>), vizitat la 25 iunie 2013.

Academiei Române, în contradicție cu cel al Consiliului legislativ, al Guvernului și al plenului Camerei Deputaților, suspiciunea de discriminare instituțională nu pare total neîntemeiată. În aceeași direcție concură și erorile de comunicare publică ale unor oficiali locali sau naționali, precum cele ale fostului Prefect de Iași, Corneliu Rusu Banu din iulie 2002⁵⁵, ale fostului Ministru de Externe Theodor Baconschi din 2010⁵⁶, sau cele recente sau mai vechi ale Președintelui actual al României⁵⁷. Presa românească abundă în asemenea exemple⁵⁸.

Declarațiile publice ale Partidei Romilor și ale deputatului rom Mădălin Voicu au fost făcute, deci, în contextul unei discriminări răspândite, probabil instituționale și endemice împotriva romilor.

Cum explicăm manifestările discriminatorii ale unui lider rom? Dacă perspectiva discriminării asimetrice ar putea eventual explica nesancționarea actelor de discriminare având ca subiect românii, nu ar fi însă suficientă pentru a explica lipsa de reacție a societății și a Consiliului pentru discriminarea romilor de către romi care au, în plus, și calitatea de reprezentanți ai acestei etnii. Lipsa reacției își poate găsi explicația în caracterul instituțional și posibil endemic al discriminării față de romi, formă de discriminare care face ca acest comportament să fie acceptat și uneori însușit de persoanele discriminate.

VIII. Concluzii

Internetul este un spațiu public, iar pretenția libertății de opinie nu scuză afirmațiile discriminatorii sau rasiste, doar le face mai facil de exprimat.

Deși protecția specială pentru grupurile vulnerabile poate conduce la aplicarea diferențiată a normelor anti-discriminare, sancționând doar acele manifestări discriminatorii care afectează membrii comunităților defavorizate, ideea nu este larg răspândită în doctrină, deoarece aplicarea sa implică „etichetarea” oamenilor în funcție de etnie sau rasă. În concepția românească, similară celei europene și internaționale, discriminarea și protecția împotriva ei sunt simetrice, fiind virtual sancționate aceste tipuri de acte indiferent că ele ating demnitatea romilor, românilor sau a persoanelor de orice altă etnie. La fel, apartenența autorului la unul din acest grupuri nu are relevanță juridică.

Dincolo de cazurile individuale de discriminare, care pot fi controlate de Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării, discriminarea instituțională sau cea endemică scapă examinării individuale fiindcă este deseori subliminală. Lipsa de reacție publică față de discriminarea romilor de către romi sugerează acceptarea acestor comportamente ca obișnuite și normale, putând fi un indicator al discriminării instituționale.

⁵⁵ A se vedea (http://www.errc.org/popup-article-view.php?article_id=1634).

⁵⁶ (<http://www.ziare.com/articole/baconschi+rromi+rasism>), vizitat la 25 iunie 2013.

⁵⁷ (<http://jurnalul.ro/stiri/observator/basescu-reclamat-pentru-discriminare-declaratiile-rasiste-ale-presedintelui-tarii-au-starnit-protestele-societatii-civile-646047.html>), vizitat la 25 iunie 2013.

⁵⁸ A se vedea, spre exemplu (<http://www.ziare.com/articole/discriminare+tigani>), (<http://www.ziare.com/articole/rromi+discriminare+raport+amnesty>), (<http://www.ziare.com/articole/nastase+declaratii+rromi>), vizitate la 24 iunie 2013.